

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

СПАСЕНКО КОСТЯНТИН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.98:331.4

**МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ПІД ЧАС
ВИКОНАННЯ РОБІТ З ПІДВИЩЕНОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Журавель Володимир Андрійович**, Національна академія правових наук України, головний вчений секретар, член-кореспондент НАПрН України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Галаган Володимир Іванович**, Національний університет «Києво-Могилянська академія», професор кафедри галузевих правових наук;

доктор юридичних наук, доцент **Одерій Олексій Володимирович**, Донецький юридичний інститут МВС України, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз.

Захист відбудеться «12» травня 2016 р. о «13.00» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70).

Автореферат розіслано «11» квітня 2016 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

В. Ю. Шепітько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах державно-правового розвитку України пріоритетним напрямком є забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Кожен має право на належні й безпечні умови праці, що є особливо важливим при виконанні робіт з підвищеною небезпекою, до яких належать гірничі, будівельні та інші роботи. Реалізація зазначеного права нерідко супроводжується порушенням правил охорони праці й безпеки виробництва, адже такі роботи здійснюються у складних умовах і, як правило, пов'язані із застосуванням спеціальної техніки, що створює небезпеку для життя і здоров'я людей.

Аналіз ситуації, що склалася на сьогодні у сфері промислової безпеки й охорони праці в Україні, свідчить, що роботодавці все менше приділяють уваги навчанню працівників, запровадженню засобів індивідуального захисту, проведенню вступних інструктажів і здійсненню інших необхідних заходів з метою безпечного проведення робіт з підвищеною небезпекою, що призводить до настання тяжких наслідків, заподіяння шкоди здоров'ю або навіть до загибелі людей. Згідно зі статистичними даними, наданими Генеральною прокуратурою України, у 2013 р. зареєстровано 898 кримінальних проваджень за ст. 272 Кримінального кодексу України, у 2014 р. – 667, а у 2015 р. – 518, що свідчить про актуальність і необхідність розроблення й запровадження ефективної методики розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Науково-теоретичне підґрунтя дисертаційної роботи становлять праці науковців, які на фундаментальному рівні досліджували проблеми криміналістичної методики, серед яких Ю. П. Аленін, Л. І. Аркуша, І. В. Басиста, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, О. М. Васильєв, В. К. Весельський, М. Й. Вільгушинський, І. О. Возгрін, А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, Ю. П. Гармаєв, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутич, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, С. Ю. Косарєв, В. С. Кузьмічов, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, В. О. Малярова, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, О. В. Одерій, М. А. Погорецький, А. М. Полях, В. Д. Пчолкін, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Р. Л. Степанюк, В. М. Стратонов, В. В. Тіщенко, П. В. Цимбал, Ю. М. Чорноус, С. Н. Чурилов, В. Ю. Шепітько, А. В. Шмонін, Б. В. Щур, М. П. Яблоков та ін.

Окремі аспекти розслідування злочинних порушень правил безпеки праці розглядалися у роботах Л. Г. Бордюгова, М. О. Григор'євої, Г. С. Крайника, І. О. Кучеркова, В. В. Пивоварова, О. В. Таран, М. С. Шалумова. Однак розроблення криміналістичної методики розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою залишилося поза увагою науковців, що й обумовило потребу репрезентованої теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію підготовлено відповідно до плану наукових досліджень кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» (номер державної реєстрації 0111U000956). Тема дисертації затверджена рішенням ученої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 21 грудня 2012 р., протокол № 4.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає в тому, щоб на підставі положень загальної теорії криміналістики, норм чинного законодавства і практики його застосування розробити методіку розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою і надати рекомендації щодо її впровадження в діяльність органів досудового розслідування. Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- сформулювати концептуальні підходи до формування криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою;
- визначити основні елементи криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки в перебігу виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- охарактеризувати способи (форми) порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- надати характеристику обстановці, часу, місцю порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- виявити типові сліди порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою;
- охарактеризувати особу потерпілого й особу злочинця у злочинних порушеннях правил безпеки;
- з'ясувати місце наслідків порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою у структурі елементів криміналістичної характеристики;
- розкрити особливості початку кримінального провадження щодо порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- окреслити обставини, що підлягають з'ясуванню при розслідуванні порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- визначити типові слідчі ситуації та версії при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;
- запропонувати форми й засоби взаємодії слідчих та інших органів при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою;

– розкрити особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою.

Об'єктом дослідження є злочинна діяльність з порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою і діяльність з виявлення та розслідування цих злочинних проявів.

Предметом дослідження виступає методика розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям дисертації послужила сукупність методів і прийомів наукового пізнання, оперування якими об'єктивно зумовлено змістом поставлених завдань. Під час дослідження використано систему таких методів, як формально-логічний, історичний, порівняльний, системно-структурний, статистичний і соціологічний.

Історичний і порівняльний методи застосовано для аналізу концептуальних підходів до формування криміналістичної характеристики порушення правил безпеки, системно-структурний – при з'ясуванні елементного складу криміналістичної характеристики порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою. Формально-логічний метод задіяно для дослідження організації і планування розслідування порушення правил безпеки під час виконання таких робіт і з'ясування особливостей тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою. Статистичний метод дозволив узагальнити і проаналізувати судово-слідчу практику, соціологічний використано для проведення інтерв'ювання й анкетування слідчих МВС України з питань оптимізації розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Емпіричним фундаментом дисертації стали результати узагальнення за розробленими анкетами матеріалів 116 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами Харківської, Донецької, Луганської, Київської, Дніпропетровської, Львівської й Вінницької областей за 2008–2015 роки, а також результати анкетування й інтерв'ювання 117 слідчих органів МВС України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні конкретного наукового завдання щодо теоретичного обґрунтування й розроблення на підставі положень загальної теорії криміналістики й узагальнення судово-слідчої практики методики розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Уперше:

– розроблено концептуальні засади методики розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, її структури та змісту, запропоновано підходи з її адаптації до конкретного акту розслідування;

– доведено необхідність включення наслідків порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою до структури криміналістичної характеристики як самостійного елемента;

– виокремлено типові слідчі ситуації досудового розслідування порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою;

– запропоновано систему типових слідчих версій у процесі розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою і програми дій слідчого щодо їх перевірки.

Удосконалено:

– положення щодо організації й тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема, огляду місця порушення правил безпеки праці, огляду документів, допиту свідків, потерпілого, підозрюваного при розслідуванні цієї категорії кримінальних правопорушень;

– організаційно-тактичні засади залучення експертів і призначення судових експертиз при розслідуванні порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою;

– положення щодо форм й засобів взаємодії слідчих та інших органів при розслідуванні порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою.

Набули подальшого розвитку положення щодо:

– криміналістичної характеристики порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою як інформаційної моделі, до структури якої входять елементи, що відбивають відомості, які розкривають специфіку кримінального правопорушення й особливості його розслідування;

– змісту елементів криміналістичної характеристики порушення правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою, зокрема, способів (форм) порушення таких правил, обстановки, часу й місця, типових слідів їх порушення, особи потерпілого й особи злочинця, наслідків порушення правил безпеки.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, пропозиції, висновки й рекомендації можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій сфері – для подальшого вдосконалення методики розслідування порушення правил безпеки в перебігу виконання робіт з підвищеною небезпекою;

– у правотворчості – у процесі підготовки й опрацювання законопроектів, що регламентують правовідносини в досліджуваній сфері, а також при внесенні змін і доповнень до чинного законодавства України;

– у правозастосовній діяльності – як рекомендації органам досудового розслідування у процесі кримінального провадження порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою;

– у навчальному процесі – під час викладання криміналістики, а також для підготовки підручників, навчальних посібників і методичної літератури для студентів юридичних навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки й результати, отримані у процесі роботи над дисертацією, викладені й обговорені на засіданнях кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Сформульовані в дисертації положення оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях: «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики», присвяченій 90-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 2013 р.), «Підсумкова конференція слухачів, курсантів і студентів Академії внутрішніх військ МВС України» (м. Харків, 2013 р.), «Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки» (м. Кривий Ріг, 2015 р.).

Окремі результати та висновки дисертаційної роботи впроваджено у практичну діяльність Жовтневого районного суду м. Харкова (акт впровадження від 16 листопада 2015 р.) і в навчальному процесі Харківського регіонального відділення Національної школи суддів України (акт впровадження від 20 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації дістали відображення у 9 наукових працях, з яких 5 статей опубліковано у фахових виданнях України, одна – у міжнародному виданні, а також у 3 тезах доповідей і наукових повідомлень на конференціях.

Структура дисертації. Загальний обсяг дисертації складає 214 сторінок, з яких основного тексту – 174 сторінки. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять 15 підрозділів, висновків, додатків списку використаних джерел (197 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми дисертації, стан її наукової розробки, зв'язок з науковими програмами, планами й темами; визначаються мета й завдання дослідження, його методологічна основа; розкриваються наукова новизна і практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості щодо їх апробації.

Розділ 1. «Криміналістична характеристика порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» містить 7 підрозділів, присвячених дослідженню концептуальних підходів до формування криміналістичної характеристики порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою, способів (форм), особи потерпілого й злочинця-порушника, обстановки, часу, місця, типових слідів і наслідків порушення цих правил як структурних елементів криміналістичної характеристики.

У підрозділі 1.1. «Концептуальні підходи до формування криміналістичної характеристики порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» зазначається, що процедура формування структури, змісту й форми криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою тісно пов'язана з визначенням концептуальних підходів до технології створення самої методики розслідування цього злочину, де особливого значення набувають питання класифікації криміналістичних методик. Саме класифікаційні рівні криміналістичних методик – родові, видові, підвидові, комплексні, визначають специфіку побудови відповідних криміналістичних характеристик, їх форму – описову, статистичну, змішану. При цьому основою криміналістичної характеристики виступають положення кримінального права про склад злочину і його елементи. З огляду на зазначене методику розслідування порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою віднесено до розряду видової, а криміналістичну характеристику – до змішаної форми, тобто описово-статистичної, в якій знаходять відображення кореляційні зв'язки між її елементами.

У підрозділі 1.2. «Способи (форми) порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» на підставі результатів узагальнення судово-слідчої практики зазначено, що типовими способами (формами) вчинення порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою виступають: (а) допуск до виконання робіт без проходження відповідного навчання з техніки безпеки (37,04%); (б) непроведення підготовчих дій для виконання робіт з підвищеною небезпекою (33,87%); (в) допуск до виконання робіт без відповідних засобів індивідуального захисту (33,33%); (г) непризначення осіб, які відповідають за проведення таких робіт (29,03%); (д) відсутність відповідальної особи на місці проведення робіт (11,28%); (е) грубе порушення правил безпеки експлуатації транспортних засобів (машин і механізмів, тракторів, самохідних технологічних устаткувань тощо) (9,63%); (є) невжиття заходів для унеможливлення доступу до небезпечного устаткування (8,06%); (ж) допуск до виконання робіт з підвищеною небезпекою за допомогою механізмів, обладнання та/або транспортних засобів, що знаходяться у неналежному стані (7,41%); (з) відсутність наряду-допуску (4,84%); (і) невиконання всіх необхідних організаційно-технічних заходів, що забезпечують охорону праці працівників (3,7%).

У підрозділі 1.3. «Обстановка, час, місце порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» визначено, що вчинення злочину у вигляді порушення правил безпеки виконання робіт, як акт певної дії, завжди має певну просторово-часову локалізацію. Так, у 69,83% узагальнених кримінальних проваджень (справ) злочинне порушення правил безпеки праці вчинялося на приватних підприємствах, у 21,55% – на державних, у 6,03% – на колективних, у 2,59% – на комунальних. Безпосередніми місцями порушення правил безпеки праці виступали: цех (37,07%); будівельний майданчик (25,87%); шахта (14,67%); склад (2,58%); газова свердловина (2,58%); узбіччя дороги (2,58%); тягова підстанція (1,72%). Крім того встановлено, що виконання

робіт з підвищеною небезпекою, як правило, супроводжується чинниками, що негативно впливають на поведінку учасників процесу виробництва. Зокрема, підвищений шум (мав місце у 10,35% узагальнених кримінальних проваджень), підвищена чи знижена температура (6,03%), загазованість (11,21%), запиленість (1,72%). Тому обстановку, час і місце слід розглядати як окремі елементи криміналістичної характеристики розглядуваного злочину.

У підрозділі 1.4. «Типові сліди порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» констатується, що матеріальні сліди порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою виявляються як безпосередньо на місці події, так і в різних документах, пов'язаних з виконанням цих робіт. Сліди на місці події можуть надавати інформацію про умови, в яких здійснюються ці роботи, про наявність небезпечних виробничих і зовнішніх чинників, про технічні причини порушення (несправність механізмів та агрегатів, відсутність огорожувальних засобів), про ступінь вини потерпілого тощо. До числа типових матеріальних слідів належать: сліди-ушкодження на тілі потерпілого (синці, садни, рани, гематоми на обличчі, шиї, руках, стегнах); сліди рук, ніг, мікрочастинок одягу потерпілого або злочинця-порушника; сліди руйнування важливої для виробництва споруди, машини або механізмів чи жилої багатоповерхової будівлі. Носіями матеріальних слідів також є певні документи, пов'язані з організацією безпеки виробництва на підприємстві, ділянці під час виконання певного виду робіт, а саме документація: (а) про організацію безпечного виконання робіт до вчинення правопорушення; (б) про організацію безпечних робіт безпосередньо при їх виконанні; (в) про організацію безпечних умов праці після порушення правил безпеки.

У підрозділі 1.5. «Особа потерпілого у злочинних порушеннях правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» доведено, що потерпілими від злочинних порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою виступають: працівники виробництва, де провадяться роботи з підвищеною небезпекою, з якими укладений трудовий або цивільно-правовий договір (вони становлять 92,7% від загальної кількості постраждалих, серед них: слюсарі (26%), вантажники (11,2%), стропальники (11,2%), інженери (8,3%), свердлувальники (8,3%), гірничі майстри (5,5%), механіки (3,7%); сторонні виробництву особи (4,63%). Окрему категорію потерпілих становлять особи, які не працюють безпосередньо на конкретному виробництві, але внаслідок певних обставин (відрядження, навчання) прирівнюються до працівників, а значить, можуть бути потерпілими від злочину, передбаченого ст. 272 Кримінального кодексу України (2,8%). До характеристики особи потерпілого окрім демографічних даних варто включати характер виконуваної роботи, рівень професійної підготовки і відомості про займану посаду, проходження спеціального навчання й перевірки знань, дотримання правил безпеки під час виконання зазначених робіт.

У підрозділі 1.6. «Особа злочинця – порушника правил безпеки виконання робіт» підкреслено, що відправною криміналістичною ознакою для характеристики особи злочинця є наявність документального підтвердження покладення на неї обов'язку з дотримання правил техніки безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою. Особами порушниками виступають: керівники робіт, інженерно-технічні працівники (складають 44% від загальної кількості суб'єктів злочину); суб'єкти підприємницької діяльності (13,3%); службові особи (20,7%); рядові працівники (22%). У 90,1% випадків порушниками були особи чоловічої статі й тільки у 9,9% – жіночої. Цей показник прямо залежить від специфіки виконуваної роботи, оскільки, як правило, виконання складних фізичних та/або технічних робіт покладається на чоловіків. Проте інтелектуальна й організаційна робота може здійснюватися й жінками, які є керівниками таких робіт чи посадовими особами. Установлено, що у 34% осіб, притягнених до кримінальної відповідальності, вік становить 50-60 років; у 22% – 30-40; у 16,6% – 60-70; у 14% – 40-50; у 8,7% – 20-30; у 4,7% – 70-80 років. Трудовий стаж 1-10 років мали 34,7% винних; 10-20 – 20,7%; 20-30 – 14%; 30-40 – 12% і тільки 5,3% осіб мали стаж 40-50 років.

У підрозділі 1.7. «Наслідки порушення правил безпеки виконання робіт у структурі криміналістичної характеристики» обґрунтована необхідність включення негативних наслідків до структури криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою як самостійного елемента. Зазначене зумовлено саме матеріальним складом диспозиції ст. 272 Кримінального кодексу України.

Враховуючи специфіку порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, негативні наслідки класифіковано за такими критеріями: 1) за суб'єктом, якому завдано шкоду (наслідки, що завдані фізичним особам; наслідки, що завдані юридичним особам); 2) за характером завданих ушкоджень (травми від дії фізичних, хімічних і біологічних чинників, промислових аерозолів та ін.); 3) за ступенем настання небезпечних наслідків (ті, що реально настали; ті, що не настали, однак існувала реальна загроза їх настання).

Розділ 2. «Організація і планування розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» містить чотири підрозділи, в яких розглядаються особливості початку кримінального провадження щодо порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою, обставини, що підлягають з'ясуванню, типові слідчі ситуації, версії і програми дій слідчого стосовно їх вирішення, форми й засоби взаємодії слідчих та інших органів у процесі розслідування порушення цих правил.

У підрозділі 2.1. «Особливості початку кримінального провадження щодо порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» зазначено, що особливості початку кримінального провадження щодо порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою зумовлені складністю об'єктивної оцінки інформації про обставини події,

необхідністю залучення спеціалістів та опрацювання значного масиву документації. У 95,7% випадків початок кримінального провадження за цією категорією злочинів розпочинався за результатами відомчої перевірки, у 2,59% за заявою потерпілого, його родичів або інших заявників, у 1,73% – на підставі повідомлень ЗМІ.

Специфіка початку кримінального провадження розслідування порушень правил безпеки полягає також у паралельності здійснення їх розслідування слідчим і уповноваженим органом, що забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення.

У підрозділі 2.2. «Обставини, що підлягають з'ясуванню при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» констатується, що при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою до обставин, які підлягають з'ясуванню, слід відносити: (1) спосіб (форма) порушення правил безпеки: характер виконуваних робіт; характер порушення правил безпеки, кількість порушень і характер їх комбінацій; які конкретно порушення правил безпеки були вчинені; спосіб приховування злочину; технологія виробництва й порядок проведення таких робіт; (2) обстановка, час і місце порушення правил безпеки: форма власності підприємства, на якому сталося порушення, його організаційно-правова форма, вид діяльності, ступінь самостійності; наявність негативних чинників; загальна обстановка на підприємстві щодо рівня дотримання техніки безпеки; рівень забезпечення техніки безпеки при виконанні таких робіт; місце (в тому числі фактичне) вчинення кожного такого порушення й місце настання небезпечних наслідків та ін.; (3) особа злочинця: характеристика цієї особи відповідно до диспозиції ст. 272 Кримінального кодексу України (спеціальний суб'єкт), чисельність винних осіб; вік, стать, рівень освіти, фахові, професійні, ділові й моральні якості особи, мотиви; посада, яку обіймає, професійний стаж; чи була особа відповідальною за дотримання правил безпеки, або спеціально уповноваженою; наявність документів, підтверджуючих покладення на цю особу обов'язку дотримання правил безпеки; чи проходила винна особа вступний інструктаж і підвищення кваліфікації з техніки безпеки, а також наявність документів, на підтвердження зазначеного; (4) особа потерпілого: правовий статус потерпілого, вік, стать, рівень освіти, фахові, професійні, ділові й моральні якості, ставлення до виконуваної роботи; чи знаходився потерпілий у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших психотропних речовин; чи виконував він роботу з підвищеною небезпекою, чи був випадковим очевидцем події; віктимологічні особливості поведінки потерпілого; чи проходив потерпілий спеціальне навчання і щорічну перевірку знань з питань охорони праці; факт впливу негативних чинників на поведінку; (5) наслідки порушення правил безпеки: вид і характер наслідків; ступінь тяжкості тілесних ушкоджень (за наявності потерпілих);

розмір заподіяних матеріальних збитків; (6) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; (7) обставини, що характеризують особу підозрюваного: риси характеру, схильність до вживання спиртних напоїв, наркотичних чи інших психотропних речовин; спосіб життя, ставлення до виконуваних обов'язків; (8) обставини, що обтяжують покарання; (9) обставини, що пом'якшують покарання; (10) обставини, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; (11) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

У підрозділі 2.3. *«Типові слідчі ситуації та версії при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою і програми дій слідчого щодо їх вирішення»* наголошується на тому, що для початку розслідування характерними є 3 групи типових слідчих ситуацій порушення правил безпеки: (а) факт і спосіб порушення правил безпеки, а також особу, яка вчинила це порушення, встановлено, повідомлення про правопорушення надійшло в порядку проведення планової перевірки; (б) факт і спосіб порушення правил безпеки встановлено, інформація про особу злочинця відсутня, повідомлення про правопорушення надійшло в порядку розслідування нещасного випадку; (в) факт та особу порушення правил безпеки встановлено, інформація про спосіб порушення правил безпеки відсутня, провадження щодо порушення цих правил розпочинається на підставі заяви потерпілого або його родичів, інших заявників. Зазначена диференціація ситуацій пов'язана з особливостями відомчого розслідування порушень правил безпеки. Адже при надходженні інформації в порядку проведення перевірок уповноваженим органом, що забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, з одного боку, збільшується обсяг інформації, яку він надає, а з другого – наявність певного проміжку часу між відомчим і кримінальним розслідуванням суттєво ускладнює процедуру збирання доказів.

У підрозділі 2.4. *«Види і форми взаємодії слідчих та інших органів при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою»* обґрунтовується, що повнота, всебічність та об'єктивність розслідування порушень правил безпеки виконання робіт багато в чому залежать від здійснення процесуальних та організаційних заходів, що характеризуються потребою чіткої взаємодії слідчого з іншими органами при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. Нехтування слідчим указаної необхідності призводить до втрати доказової інформації, повторності проведення слідчих (розшукових) дій, виникнення проблемних ситуацій. Наведене ґрунтується на особливому порядку проведення таких робіт та на наявності розгалуженої системи способів порушення зазначених правил безпеки, а також галузей, у яких ці роботи можуть виконуватись. Ось чому взаємодія слідчого з іншими органами при розслідуванні порушень правил безпеки у процесі виконання

робіт з підвищеною небезпекою, а також правильне розуміння структури органів, фахівців відповідних відомств, яких потрібно залучати до кримінального провадження, виступають підвалинами ефективності роботи слідчого при розслідуванні злочинів, передбачених ст. 272 Кримінального кодексу України. Специфіка розслідування досліджуваного злочину зумовлює необхідність у взаємодії слідчого як з іншими органами, зі спеціалістами відповідних відомств, так і з фахівцями, які володіють спеціальними знаннями, що збільшує ефективність доказового процесу, суттєво економить час і процесуальні засоби.

Розділ 3. «Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» містить чотири підрозділи, які розкривають характеристику проведення огляду місця події, огляду документів, допиту, залучення експертів і призначення судових експертиз при розслідуванні порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою.

У підрозділі 3.1. «Тактика огляду місця події при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» вказано на необхідність безвідкладного проведення огляду місця події розглядуваного злочину, що продиктовано існуючими особливостями паралельного розслідування порушень у порядку відомчої перевірки. Проведення огляду місця події уповноваженим органом, що забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, має певну специфіку. Допомога слідчому при проведенні огляду фахівцями, безумовно, дає йому змогу більш детально відновити картину злочину. Однак проведення останніми непроцесуального огляду самостійно, без участі слідчого призводить до зміни обстановки, що може ускладнити виявлення слідів, які виникли безпосередньо у процесі нещасного випадку, й можливість установити причинно-наслідкові зв'язки між ними. Огляд місця події може провадитися як до відкриття кримінального провадження, так і на початку досудового розслідування, як правило, у процесі відомчого розслідування або після нього.

У підрозділі 3.2. «Тактика огляду документів при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» з'ясовано, що виконання робіт з підвищеною небезпекою супроводжується особливим порядком документообігу на підприємстві, що складається з відповідних договорів, наказів, розпоряджень, супровідної документації, при огляді якої у слідчого формується повна картина порушення правил безпеки, що мала місце у минулому. Серед цієї документації оглядаються правовстановлюючі документи підприємства, дозволи на проведення робіт, на експлуатацію обладнання з підвищеною небезпекою, накази й розпорядження по підприємству, посадові інструкції з охорони праці, наряди-допуски до виконання робіт та ін.

Документація, що підлягає огляду слідчим, упорядковується за стадіями виконання робіт з підвищеною небезпекою. Це документи, складені: (а) до фактичного виконання таких робіт, (б) під час виконання робіт з підвищеною небезпекою і (в) після порушення правил безпеки.

У підрозділі 3.3. «Тактика допиту при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» аргументується, що допит при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою має вагоме значення. Про це свідчать результати узагальнення матеріалів судово-слідчої практики, згідно з якими допит підозрюваного провадився у 100% проваджень, свідків – у 96,55%, потерпілих – у 87,93%.

Серед підозрюваних допитуються: керівник робіт; інженерно-технічний працівник, який здійснює організацію виробничого процесу, технічне, економічне й управлінське керівництво; суб'єкт підприємницької діяльності; посадова особа підприємства, установи, організації; рядовий робітник. Як свідки допитуються: працівники, які є очевидцями події; очевидці нещасного випадку (аварії), які не працюють на підприємстві, установі, організації; особи, які проводили (брали участь) розслідування нещасного випадку; працівники бухгалтерії організації, що здійснює роботи, яким відомо, як і на що витрачалися грошові кошти, призначені на забезпечення безпеки таких робіт.

Специфіка виконання зазначених робіт вимагає від слідчого детальної підготовки до допиту, ознайомлення з нормативно-правовими актами щодо порядку виконання цих робіт, зі спеціальною термінологією, що суттєво підвищує ефективність провадження слідчої (розшукової) дії.

У підрозділі 3.4. «Залучення експертів і призначення судових експертиз при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою» підкреслюється особливість використання спеціальних знань у процесі розслідування зазначеної категорії злочинів, що полягає у вузькоспрямованій специфіці порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, наводиться перелік необхідних для проведення експертиз питань, які потребують вирішення, наголошується на варіативності останніх залежно від виконуваних робіт, виду негативних наслідків та інших елементів криміналістичної характеристики.

Найчастіше при розслідуванні досліджуваного злочину призначалися такі експертизи: судова інженерно-технічна з охорони праці, судова гірничо-технічна, судово-медична, судово-технічна будівельна й судово-технічна експертиза документів.

ВИСНОВКИ

У дисертації на підставі положень загальної теорії криміналістики, результатів узагальнення судово-слідчої практики, чинного законодавства у сфері забезпечення правил безпеки виконання робіт вирішено наукове завдання з розроблення методики розслідування порушення правил

безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. Одержані наукові результати підтверджують реалізовані мета і завдання, що дають підстави для висновків, рекомендацій, що мають як теоретичне, так і прикладне значення. До головних із них можна віднести:

1. Криміналістична характеристика порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою, як інформаційна модель, містить у своїй структурі елементи, які відбивають відомості, що розкривають специфіку кримінального правопорушення й особливості його розслідування.

2. Структура криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки, як інформаційної моделі, охоплює такі елементи: (а) способи (форми) порушення правил безпеки, (б) обстановка, час і місце порушення правил безпеки, (в) особа потерпілого, (г) особа злочинця – порушника правил безпеки, (д) наслідки порушення правил безпеки, (е) типові сліди злочину.

3. Дослідження способу (форми) порушення правил безпеки дає змогу виокремити із загальної групи злочинів проти безпеки виробництва (розділ X Кримінального кодексу України) конкретне порушення, вчинене під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. З огляду на особливості диспозиції ст. 272 Кримінального кодексу України, а також на ту обставину, що для необережних злочинів стадія готування до них відсутня, спосіб цього виду злочину має неповну структуру і включає лише стадії вчинення та приховування.

4. Порушення правил безпеки завжди має певну просторово-часову локалізацію (цех, шахта, будівельний майданчик та ін.). Виконання робіт, як правило, супроводжується негативними чинниками (шум, пил, підвищена температура тощо), які впливають на поведінку учасників процесу виробництва, тому включення обстановки вчинення злочину до елементів криміналістичної характеристики є необхідним. Крім, власне, обстановки, окремо варто виділяти час, місце й умови порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою.

5. Кожен вид (група) злочинів вирізняється наявністю певної «слідової картини», узагальнені дані про яку мають суттєве практичне значення для їх розслідування. Сукупність даних про матеріальні сліди злочину, їх особливості й локалізацію необхідно розглядати як один з елементів криміналістичної характеристики розглянутого різновиду злочинів.

6. Потерпілими від злочинних порушень правил безпеки у процесі виконання робіт з підвищеною небезпекою виступають як працівники виробництва, де провадяться роботи з підвищеною небезпекою, тобто з якими укладений трудовий або цивільно-правовий договір, так і сторонні виробництву особи. До осіб, винних у порушенні правил безпеки, належать: керівник робіт, інженерно-технічний працівник, який здійснює організацію виробничого процесу, технічне, економічне й управлінське керівництво, суб'єкт підприємницької діяльності, посадова особа підприємства, установи, організації, а також робітник.

7. Включення наслідків порушення правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою до структури криміналістичної характеристики зумовлено саме матеріальним складом диспозиції ст. 272 Кримінального кодексу України. Зазначене надає підстави стверджувати, що відсутність наслідків порушення таких правил виключає можливість настання кримінальної відповідальності за ці порушення.

8. Специфіка початку кримінального провадження з розслідування порушення правил безпеки полягає в паралельності дій слідчого й уповноваженого органу, що забезпечує реалізацію державної політики з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, охорони надр та державного регулювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення.

9. Обставини, що підлягають з'ясуванню при розслідуванні порушень правил безпеки, служать синтезованою інформаційною моделлю й розглядаються як своєрідний орієнтир для встановлення напрямків діяльності слідчого під час здійснення конкретного кримінального провадження. До таких обставин належать: (а) спосіб (форма) порушення правил безпеки; (б) обстановка, час і місце порушення правил безпеки; (в) особа злочинця; (г) особа потерпілого; (д) наслідки порушення правил безпеки; (е) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; (є) обставини, що характеризують особу обвинуваченого; (ж) обставини, що обтяжують покарання; (з) обставини, що пом'якшують покарання; (и) обставини, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; (і) обставини, які є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

10. Початковому етапу розслідування порушень правил безпеки притаманні такі групи типових слідчих ситуацій: 1) факт і спосіб порушення правил безпеки, а також особу, яка його вчинила, встановлено й повідомлення про правопорушення надійшло в порядку проведення планової перевірки; 2) факт і спосіб порушення правил безпеки встановлено, інформація про особу злочинця відсутня, повідомлення про правопорушення надійшло в порядку розслідування нещасного випадку; 3) факт і особу порушення правил безпеки встановлено, інформація про спосіб порушення правил безпеки – відсутня, провадження щодо порушення правил безпеки розпочинається на підставі заяви потерпілого або його родичів. Кожна із зазначених ситуацій реалізується за рахунок програм проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, розроблених з урахуванням практики розслідування досліджуваної категорії злочинів.

11. Взаємодія слідчого з іншими органами при розслідуванні порушень правил безпеки є багатокомпонентним процесом, оскільки поєднує взаємодію слідчого як зі спеціалістами відповідних відомств, так і з іншими фахівцями, які володіють спеціальними знаннями, що підвищує ефективність доказового процесу, суттєво економить час і процесуальні засоби.

12. Найбільш інформативними слідчими (розшуковими) діями під час розслідування порушень правил безпеки є огляд місця події, огляд документів, допит, залучення експертів і призначення судових експертиз. Огляд місця події може провадитися як до відкриття кримінального провадження, так і на початку досудового розслідування, як правило, у процесі відомчого розслідування або після нього. Серед документації оглядаються: правовстановлюючі документи підприємства, дозволи на проведення робіт та експлуатацію обладнання з підвищеною небезпекою, накази й розпорядження по підприємству, посадові інструкції з охорони праці, наряди-допуски до виконання таких робіт тощо. Як свідки допитуються працівники, що є очевидцями події; очевидці нещасного випадку (аварії), які не працюють на підприємстві, установі, організації; особи, які здійснювали (брали участь) розслідування нещасного випадку; працівники бухгалтерії організації. Найбільш поширеними видами експертиз, що мають місце при розслідуванні досліджуваного злочину, є: судова інженерно-технічна з охорони праці, судова гірничо-технічна, судово-медична, судово-технічна будівельна, судово-технічна експертиза документів.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Спасенко К. О. Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Митна справа. – 2013. – № 2 (86). – С. 104-108.
2. Спасенко К. О. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Питання боротьби зі злочинністю. – 2013. – Вип. 26. – С. 306-314.
3. Спасенко К. О. Обстановка, час і місце як елементи криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2013. – Вип. 13. – С. 150-156.
4. Спасенко К. Обстоятельства, подлежащие доказыванию при расследовании нарушений правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью по законодательству Украины / К. А. Спасенко // *Legea si Viata*. – 2014. – №3. – С. 49-52.
5. Спасенко К. О. Особливості відкриття кримінального провадження щодо порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2014. – Вип. 14. – С. 128-134.

6. Спасенко К. О. Документообіг і його значення при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2015. – Вип. 15. – С. 132-137.

7. Спасенко К. О. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки при виконанні робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю створення Харківського НДІ суд. експертиз ім. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 7-8 листоп. 2013 р.). – Х.: Право, 2013. – С. 94,95.

8. Спасенко К. О. Деякі елементи криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Збірник тез доповідей підсумкової конференції слухачів, курсантів і студентів Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків, 25 квітня 2013 р.). – Х., 2013. – С. 86-88.

9. Спасенко К. О. Деякі аспекти взаємодії слідчих та інших органів при розслідуванні порушень правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою / К. О. Спасенко // Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 30-31 січня 2015 р.). – Кривий Ріг, 2015. – С. 173,174.

АНОТАЦІЯ

Спасенко К. О. Методика розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2016.

Дисертація присвячена розробленню методики розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. Досліджуються криміналістична характеристика порушення правил безпеки при виконанні таких робіт, організація і планування розслідування, зокрема, особливості початку кримінального провадження щодо порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, обставини, що підлягають з'ясуванню, типові слідчі ситуації, версії і програми дій слідчого стосовно їх вирішення, форми й засоби взаємодії слідчих та інших органів при розслідуванні порушення правил безпеки під час виконання таких робіт. Розкриваються особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні цієї категорії злочинів: огляду місця події, огляду документів, допиту, залучення експертів і призначення судових експертиз у перебігу розслідування порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою.

Ключові слова: порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, методика розслідування злочинів, криміналістична характеристика злочинів, організація і планування розслідування, тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

АННОТАЦИЯ

Спасенко К. А. Методика расследования нарушения правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2016.

Диссертация посвящена разработке методики расследования нарушения правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью. Исследуются криминалистическая характеристика нарушения правил безопасности при выполнении работ с повышенной опасностью, организация и планирование расследования, в частности, особенности начала уголовного производства о нарушении правил безопасности в процессе выполнения таких работ, обстоятельства, подлежащие выяснению, типовые следственные ситуации, версии и программы действий следователя по их решению, формы и средства взаимодействия следственных и иных органов при расследовании.

Раскрыты особенности тактики проведения отдельных следственных (розыскных) действий при расследовании нарушения правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью: осмотра места происшествия, осмотра документов, допроса, привлечения экспертов и назначения судебных экспертиз. Осмотр места происшествия может проводиться как до открытия уголовного производства, так и в начале досудебного расследования, как правило, во время или после ведомственного расследования. Среди документов осматриваются: правоустанавливающая документация предприятия; разрешения на проведение работ и эксплуатацию оборудования повышенной опасности; приказы и распоряжения по предприятию; должностные инструкции по охране труда; наряды-допуски к выполнению таких работ. В качестве свидетелей допрашиваются: работники – очевидцы происшествия; очевидцы несчастного случая (аварии), не работающие на предприятии, в учреждении, организации; лица, проводившие расследование несчастного случая; работники бухгалтерии. Наиболее распространенными видами экспертиз, назначаемых при расследовании, являются: судебная инженерно-техническая по охране труда, судебная горно-техническая; судебно-медицинская; судебно-техническая строительная; судебно-техническая экспертиза документов.

Ключевые слова: нарушение правил безопасности во время выполнения работ с повышенной опасностью, методика расследования преступлений, криминалистическая характеристика преступлений, организация и планирование расследования, тактика проведения отдельных следственных (розыскных) действий.

SUMMARY

Spasenko K. O. Methods of investigation violation of safety rules during works with high-risk. – Printed as the manuscript.

Dissertation for Candidate of Legal Sciences degree, specialty 12.00.09 – criminal procedure and criminalistics; judicial expertise; operational search activity. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The dissertation is devoted to developing methods of investigating violations of safety rules during works with high-risk. In the dissertation the criminalistics characteristics of violation of safety rules in the performance of such works is studied, organization and planning of the investigation, including the features of the criminal proceedings regarding violation of safety rules during the execution of such works circumstances to be clarified, typical investigative situations versions and action program investigation regarding their decision, forms and means of interaction between investigators and other authorities in the investigation of violations of safety rules related to high risk are investigated. The features of specific investigative tactics (search) action in the investigation of crimes in this category: inspection of the scene, reviews of documents, examination, involving experts and the appointment of judicial examination in the course of investigating such violations are revealed.

Key words: violation of safety rules during works with high-risk, methods of crime investigation, criminalistics characteristics of crimes, organization and planning investigation tactics of certain investigative (detective) actions.

Відповідальний за випуск
канд. юрид. наук, доц. В. В. Білоус

Підписано до друку 30.03.2016 р. Формат 60x90 ¹/₁₆

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Умовн. друк. арк. 0,7. Облік. – вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. зам. № 1453

Друкарня

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

61024, Харків, вул. Пушкінська, 77